

LUND UNIVERSITY

Om Sanning och Rätt

Larsson, Stefan

Published in:

FRAMTIDSBOKEN: Volym 1.0 "The Darling Conceptions of Your Time"

2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Larsson, S. (2008). Om Sanning och Rätt. I H. Hydén (Red.), *FRAMTIDSBOKEN: Volym 1.0 "The Darling Conceptions of Your Time"* (Vol. 1.0, s. 31-54). Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Stefan Larsson

Om Sanning och Rätt

The darling conceptions of your time

I see a learned man watching the sky

His mind is forming a question

He trembles when he starts to realize

There is something wrong with how the sun passes the sky

There is something wrong with how the sun passes the sky

The court declared the conviction

and the mumbling crowd awaited no reply

It expected no contradictory claims

There is nothing wrong with how the sun passes the sky

There is nothing wrong with how the sun passes the sky

Intro: Att komma i stämning

“Men ändå rör hon på sig”, mumlade G när han stod där inför skranket, alldeles nyss anklagad, och nu dömd. Han hade precis inför den skråniga publiken förnekat det som hans ivriga och nitiska forskning hade kommit fram till de senaste åren. Det han hade sett med egna ögon. Det han visste var *sanning*, förnekade han. Det kändes inte rätt att göra så, det kunde inte vara rätt. Varför hade han

förnekad, varför hade han låtit sig hunsas och bedragit sitt eget sanningssökande?

Det fanns en konsekvens G ville undvika, som vägde tyngre än sanningen. och det innebar att hellre leva i officiell förnekelse än att dö som en dömd man, bränd på bål.

Något tidigare på dagen hade G ganska bryskt eskorterats in i den sal som var fylld av kyrkans män. Det var en tryckt och obehagligt uppviglad stämning i salen. När han satt där, upptvingad på en stol, på ett litet podium i centrum för allas blickfång, och hörde kyrkans församlade män skräna och röra på sig, vandrade hans tankar. Han såg framför sig hur han blev fastbunden på ett bål. Runt bålet stod soldater med facklor i händerna, som de stack in i bålet, strax under hans fötter. Han såg för sin inre syn hur flammorna slog upp, hur hettan närmade sig hans fastbundna kropp, och föreställde sig den smärta som skulle växa sig starkare och starkare, genomborra kroppens alla delar, och få den att smälta och brinna. Han skakade snabbt till med huvudet, som för att slå bort tankarna, och fann sig återigen på podiet, med sin mumlande och skränigt obehagliga publik.

Förnekelsen var nu lättare att genomföra. Det hade inget med stolthet att göra. Det kändes mer *rätt* nu. Och *sanningen* kändes mindre viktig. Domstolen dömde G till husarrest. En husarrest, vilket skulle visa sig, som kom att vara återstoden av hans liv.

Första versen börjar: Om Akademin och Rätten, och ett tremannakombo som spelar

Innan jag berättar mer om syftet med den korta berättelsen i intro vill jag säga något om vad artikeln handlar om. Artikeln handlar om Akademin och Rättsens roll i samhället idag, ett samhälle som på många sätt är i förändring. Att brännas på bål tillhör lyckligtvis det förgångna, men dömande institutioner som är uppbyggda på ett visst sätt att uppfatta tillvaron, på vissa *darling conceptions*, tycks finnas i alla samhällen. Så även i vårt. Artikeln handlar om

samhällsförändring, olika förhållningssätt till denna förändring, och hur föreställningar blir betraktade som Sanna och Rätta.

I bakgrunden, medan man läser artikeln, tänker jag mig att ett tremannakombo spelar på den låt vars första verser anges i artikelns inledning: *The darling conceptions of your time*. I ett hörn står alltså ett litet tremannakombo och slår an en kontrabas, vispar mot en virveltrumma, och en röst hörs sjunga en melodi. Då och då framträder en bit av texten, frigör sig från bakgrunden, och blir tydlig för läsaren av artikeln. Förhoppningsvis inte utan pedagogisk poäng, vid varje tillfälle. Det kan sägas redan nu att låtens text är tänkt att illustrera en konflikt mellan ett system, ett etablerat sätt att tänka, och en nytänkande individ. Här lånas lite flyktigt exemplet med Galileo Galilei, som alltså är den något dramatiska inledningstextens G.

Versen fortsätter om föreställningar knutna till en tid.

Galileo Galilei sjunger i kören

Galileo Galilei, den italienske 1500/1600-talsastronomen, blev av kyrkan dömd för att ha spridit falska läror när han hävdade att solen var i mitten av det vi idag kallar solsystemet, inte jorden, vilket var den rådande uppfattningen vid denna tid. Tanken var att jorden inte rörde sig, jorden var centrum. Kyrkan stod för ett helt tankesystem, uppbyggt kring kristendomens religiösa normer. Tankesystemet erbjöd svar på alltings ursprung, livet efter döden, jordens plats i universum, vem som

Målning från Santa Maria kyrka i Rom. Året är 1633. Galilei sitter ensam, svartklädd, upphöjd på ett podium. Runt om Galilei, i långa rader, sitter kyrkans män. Galilei är ställd inför rätta, och riskerar att brännas på bål om han inte erkänner att han spridit falska läror.

hade legitim makt i samhället osv. Att utmana en viktig del i detta tankesystem uppfattades kanske som att utmana själva grunden för samhället, systemet i sig. Oavsett vad den vanliga uppfattningen hos folk var gällande jordens plats i universum så fick man alldeles tydligen inte utmana det rådande tankesystemet så offentligt och så empiriskt belagt som Galilei gjorde. Galilei tillverkade ett av världens första teleskop, och var banbrytande i det att han betraktade himlakropparna så, som de faktiskt är. Detta gav också en extra tyngd åt Galileis hävdande av en heliocentrisk världsbild, och en ytterligare förstärkande dimension av religiöst hädande. Därför tvingades han också att förneka sina resultat inför inkquisitionens mäktiga domstol, och uttrycka att han därmed hade haft fel och spridit falska läror. Man kan säga att Rätten dömde över de vetenskapliga förnuftstänkande, som sedan kom att beteckna Akademin. Det är ett exempel på samspelet mellan de två institutionerna, även om det senare snarare kom att bli tvärtom, dvs att Rättens förutsättningar mer blev beroende av den världsbild som Akademin bidragit till, än något annat. Man kunde säga att vetenskapen tog kyrkans plats. Både Akademin och Rätten har flertusenåriga anor, och har spelat stor roll vid samhällsförändringar genom tiderna. Men låt oss återkomma mer till detta senare. Först vill jag förklara varför artikeln inleds med två verser av just en *sång*.

En andra vers, om Rätt till ägande och hur Akademin tolkar sin omvärld

Varför en sång i bakgrunden till artikeln? Det finns en alldeles speciell tanke med sången, som har med samhällsförändringar att göra. Det finns strukturer som har byggts upp under industrisamhällets tillväxt, baserade på en idé om äganderätt även för "immateriella" ting. Dessa strukturer tycks utmanas av nätverkssamhället. Det vill säga att förändringar i samhället, som är förbundna med ny teknik, har lett till en problematisk situation för den äganderätt, och bestämmanderätt, över de immateriella ting,

som musik och film är. Det kan med andra ord uppstå en konflikt mellan en struktur uppbyggd kring vissa givna förutsättningar när dessa förutsättningar förändras. Som nu. Som de senaste 10 årens förändrade förutsättningar jämfört med de senaste 100 årens. Det digitala jämfört med det analoga. En låt kan med andra ord få gestalta förändring i sig, eftersom tekniken för hur man lagrar ljudet, och för hur det lagrade kan dupliceras och kommuniceras, är så förändrad. Detta ställer frågor kring både sanning och rätt när det börjar handla om saker som upphovsrättigheter och rättigheter kring distribution, exv. genom fildelning.

Det har alltså med förändring att göra. En förändring av en världsbild – hur samhället fungerar, hur det är uppbyggt, vilka dess förutsättningar är – som vi tycks stå inför. En förändring från ett industribaserat samhälle till ett nätverksbaserat, digitaliserat. Samhället består delvis av system och strukturer, exv. rättsliga och ekonomiska, men även sociala, som till exempel hur familjen förväntas se ut, med vilka vi umgås och kommunicerar, och hur vi gör det. Håkan Hydén skriver i den här bokens inledning att om jorden är den naturvetenskapliga bestämningen av vår planet, är världen en social konstruktion som samhällsvetenskapen laborerar med. Vad världen är, och hur den kommer att vara, är med andra ord beroende på hur vi betraktar den. Och hur vi betraktar den förändras med förutsättningarna för vår tillvaro. Om nätverksteknologier i grunden påverkar våra förutsättningar för kommunikation och informationsutbyte, så kommer vi att betrakta "världen", dvs. den sociala konstruktionen av jorden, annorlunda än tidigare. Därmed inte sagt att alla system och strukturer förändras i samma takt. Och här kan det uppstå konflikter.

Det betyder också att där det finns helt givna saker med "jorden", dvs. det som naturvetenskapen brukar syssla med, så finns det mycket som inte alls är lika givet med "världen", dvs. det socialt konstruerade som samhällsvetenskapen ofta sysslar med. Samhället kan organiseras på många sätt, och så som det är, är bara ett sätt. Exempelvis som med Galilei ovan; med tiden avtog kyrkans obestridbara roll som sanningsuttolkare eller bärare av sanningen,

och exv. Akademin utvecklades, baserat på förnuft och empiriska, mätbara vetenskaper. System och strukturer är föränderliga. Det är en viktig poäng att bära med sig.

En tidig refräng om förändring

Men, hur löser man sådana konflikter, där strukturerna släpar efter en förändring av "folkets" normer? Problemet har mycket att göra med hur vi betraktar problemet, och dess omgivning, det vill säga hur vi betraktar vår "värld". Det är denna världsbild som påverkar vår förmåga att lösa de uppkomna konflikterna. Som Einstein en gång sa, när han säkert tänkte på något helt annat: Det krävs ett helt nytt sätt att tänka för att lösa de problem vi skapat med det gamla sättet att tänka".¹⁹ Och det är när det okonventionella är det som bryter mönstret, det oortodoxa, det ovana, det nya, det som kan öppna ögonen på oss när vi redan tror att vi har våra ögon öppnade.

Så det kan handla om att vara kreativ. Även om man riskerar att känna sig lite klämd, med sina innovationer och nytänkande därinne i en traditionell struktur. En refräng framträder plötsligt från tremannakombot i hörnet:

*It's not the eyes that fool you
It's not the ears that can't hear
It's the darling conceptions of your time
that makes you feel this way
that makes you feel this way*

Vad är det då för förändringar som vi kan fundera över idag? Finns det galileiska tankar som trycks undan av rådande strukturer även idag? Friedman, och Hydén i denna bokens inledning, diskuterar informationsteknologier och samhällsförändringar. Och jag vill

¹⁹ "The problems we have today cannot be solved by thinking the way we thought when we created them."

alltså ta upp två saker i anslutning till detta: Akademin och Rätten. Jag skriver båda med stora bokstäver, för dessa institutioner har funnits i millennier och bär båda med sig traditionella rester från antikens Grekland eller romarrikets glansdagar. Så gamla är dessa institutioner. Man kan ana att sådana institutioner inte förändras i tvärs kast. Valet faller på dessa två institutioner för att de så tydligt representerar långlivade strukturer, som vi som individer ofta har att relatera oss till, att foga oss i. Dessa institutioner har fått rollen att berätta för oss vad som både rätt och sant.

En vers om Akademin uppgift som Sanningsuttolkare

Det finns med andra ord en ordning hos Akademin, så väl som hos Rätten, en inneboende uppfattning om hur saker och ting skall vara inom dessa institutioner. Det vill säga hur universiteten och högskolorna är uppdelade i sina ämnesområden, institutioner och fakulteter, och hur det rättsliga systemet utvecklat en dogm som dess professioner, exempelvis jurister och domare, är experter på att uttolka och redovisa, enligt traditionella juridiska metoder och tillvägagångssätt. Det är forskning som ska berätta för oss hur världen är beskaffad, och det är rättsväsendet som skall avgöra vilka handlingar som är rätt respektive fel. Dessa institutioner är med andra ord uttolkare av Sanningen och Rätten. Detta är den ideala tanken. Och det är inga enkla eller lättviktiga roller att spela. Tvärtom, uppgifterna är grandiosa och oerhört viktiga delar av samhället. Det är svårt att tänka sig ett samhälle utan dessa institutioner. Samhället i hög grad är beroende av att dessa institutioner fungerar. Och som med alla beroendeställningar kan återkopplingen i tider av förändring ställas på prov.

Om vi först koncentrerar oss på Akademin kan vi konstatera att denna ordning är en struktur, som även styr hur de som studerar inom Akademin bör tänka, för att inte betraktas som avvikare och

konstiga. Ovanför det över hundra år gamla, ståtliga Uppsala universitetshus står exempelvis att läsa:

Att tänka fritt är stort, men att tänka rätt är större

Uppsala universitet, tillsammans med exempelvis Lunds universitet, står för många för en gedigen och robust utbildningskultur, kronan på verket av svensk utbildning, etablerad under en månghundraårig tradition.

Akademien befolkas av så kallade forskare, som under olika titlar och olika grad av forskning och lärararbete delar med sig av sin syn på världen och företeelser i denna. Men innan vi kommer dithän, och för att förstå Akademien, måste vi nog fundera lite över skolans och utbildningens roll i allmänhet, och hur denna institution påverkar det som jag nämnde ovan, om att världen är en social konstruktion som samhällsvetenskapen laborerar med.

Skolan är den institution som flest individer har påverkats av i samhället. Skolan är samhällets största institution, och de värderingar som genomsyrar denna institution kommer också att forma individerna, och därmed samhället. Ett slags grund till hur vi betraktar världen läggs redan i den första tiden som barn i småskolan. Sett från ett sådant perspektiv, vad innebär det då att gå i skolan, i samband med att man lär sig läsa, skriva och räkna?

Att ta sig igenom skolan innebär till en början i hög grad att lära sig att imitera. Att knyta mening till symboler och att kombinera dessa symboler på ett meningsfullt sätt, att lära sig att följa vissa normer som anses grundläggande för individer i vårt samhälle. Man lär sig skriva och läsa, och man lär sig kanske till exempel demokratiska värden såsom att behandla andra skolkamrater väl och med viss respekt. Samtidigt finns det en mer "tyst" kunskapsmassa, som inte medvetet lärs ut, vissa mönster man lär sig genom att titta på andra. Kanske om vad man får säga och inte säga i vissa sammanhang, kanske om könsstrukturer, kanske om vad man tror att man är bra på, vad man tror att man är dålig på. I stort sett kan man dock säga att ta sig igenom skolan innebär att lära sig förstå på

samma sätt som andra förstår samma saker, hela tiden med en tänkt progression i utbildning och begreppsvärld. Vissa, speciellt de som har funnit att de regler och mönster och normer som råder inom denna institution passar deras mål och ambitioner, och inte har gjort något större våld på deras person, tänker sig sedan att de skulle kunna passa väl in i en så kallad högre utbildning, dvs. vid en högskola eller vid ett universitet. Uppmuntrade av exempelvis företrädare för sin skola, av föräldrar, eller i protest mot något, eller helt enkelt baserat på att det för många är ett tämligen tillrättalagt beslut att ta, så söker de in till en högskola, som bedömer deras lämplighet för att beträda dess utbildningar baserat på ett betyg på elevens beteende i det gymnasium denne gått i.

Att sedan ta sig igenom en universitetsutbildning innebär i hög grad att man utökat sin förmåga att reproducera ett mönster som är givet sedan tidigare. Det som man tidigare kallade kunskap börjar man nu kalla vetenskap. Det blir viktigt att visa att man förstår de teorier, de begrepp och de vanliga frågeställningarna inom just den vetenskapliga disciplin man har valt att studera. Som examensuppgift får man ofta visa att man kan lägga ytterligare en frågeställning bredvid de man har tagit del av och förstått är vanliga inom just denna disciplin, och svara på denna frågeställning genom en metod som anses vara gångbar inom området. I bästa fall handlar det om att skaffa sig kunskaper som går att praktiskt kapitalisera och få användning av, kanske ett kritiskt öga gentemot hur saker och ting förhåller sig. I sämsta fall handlar det dock inte lika mycket om att vara kreativ och bidra till ett användbart kunskapsbygge, eller att med distans kunna hantera olika idéer, som det handlar om att följa en ordning, och att fördriva tid. Det kan då istället handla mer om form än innehåll. Att reproducera snarare än att skapa.

Som forskarstudent, och senare forskare, växer överblicken över disciplinerna, är det tänkt. De allra flesta studenterna lämnar dock Akademin innan det här steget, redo för en annan typ av praktisk tillämpning av de kunskaper som de fått som studenter inom Akademin. Forskarstudenten övas dock i att se forskningsämnetts vallar och funderar över vad som konstituerar just det egna ämnet,

och utövar och fortbildar sig både i att samla in och ordna ny vetenskap och i att pedagogiskt kunna dela med sig av denna nya och tidigare framkommen, i syfte att bli en fullgod forskare. En tanke är att man skall närma sig att producera vetenskaplig kunskap, en rigoröst bevakad kunskapsmassa som läggs högst upp på ett berg av modern, tidigare insamlad, kunskap. Man ska tänka nytt, men samtidigt kanske inte *för* nytt. Man ska vara tvärvetenskaplig, men möjligen inte öppet utmana de traditionella uppdelningarna. Man ska ställa skarpa frågor, men inte utmana de fundamentala uppfattningarna. Kort sagt, en del av den tysta kunskapen forskaren själv får ta till sig, även om den inte uttalas, kan vara att för att bibehålla den akademiska karriären så måste man alltid till viss del reproducera givna mönster. Ett för starkt ifrågasättande skulle kunna avsluta densamma. Även forskningsinstitutionerna är en gemenskap som värnar om sina värden, och forskningsfinansiärerna kan exempelvis vara färgade av politiska mål, och ingen forskare kan stå utanför båda dessa sfärer och fortfarande vara forskare. Den alltför kreativa kan betraktas som avvikande. Innovation betraktas med andra ord som bra, men det måste ske inom traditionens premisser. Man kan tänka sig att det då i värsta fall kan betyda att man måste välja mellan att reproducera en rådande ordning och att vara verkligt innovativ och utmana densamma. Då skulle Akademin val falla på reproduktionen.

Tillbakablickandet kan vara ett problem för Akademin. De senaste årens förändringar, och minskade tillströmning till de traditionella ämnena inom akademin, med undantag för rena professioner som jurister och läkare, kan vara ett tecken på att Akademin vacklar något i sin samhällsroll som bärare av Sanningen. Akademin förmår inte förklara unga människors tillvaro med samma självklarhet längre. Akademin tappar i folks ögon relevans i sitt förklarande av tillvaron och som framåt drivande samhällskraft. Kanske är det ett tecken på själva vetenskapens minskade sanningsdefinierande funktion, färre söker sig till Akademin, och Akademin själv blir mer beroende av externa forskningsanslag. Akademin reduceras i viss mån till att bli en utredande enhet med

förhållandevis höga metodkrav, snarare än en vetenskapsarena där progressiva tankar leder till kritiska röster och framåtblickande och samhällsförbättrande, som idealet i tider har varit. Därmed inte sagt att det inte behövs anställningsbara och duktiga studenter, examinerade från Akademin. Men vi kan konstatera att en revolution inte skulle ske vid universitetet idag, de är för medvetet beroende. Den skulle möjligen ske i förorten. Eller i bloggofären?

Och må så vara. Akademin måste också förändras. Den måste med jämna mellanrum återkräva sin relevans, och det kommer den att göra också i fortsättningen. Man ska inte tro att en mångtusenårig institution inte haft kriser förut, som den klarat av. Men för att ge en metafor: Att välja traditionella värden i för hög grad som ledstjärna är som att blicka bakåt och backa med ryggen före in i framtiden. Tempot blir lågt och förståelsen för förändring i det omgivande dåligt. Det kan vara dags att hugga bort de där "bevingade" gamla orden vid Uppsala universitetshus, och hugga dit nya, kanske några milt ändrade, innan man backar ut på en avsats som tar slut. Därför säger jag:

Att tänka rätt är stort, att tänka nytt är större

Det svåraste är med andra ord inte att reproducera den ordning man befinner sig i. Det svåraste är att visa upp gångbara eller rentav bättre alternativ, en ny ordning, i en kamp, eller dialektik, med de strukturer som är färgade av gångna tider. Tremannakombots spelande i hörnet träder återigen fram, och efter refrängen hörs plötsligt en ny melodi:

*Can you feel it too?
The old world measuring the new
Can you feel it too?
The old world claiming the truth*

Ett kort mellanspel om tiden och institutionerna

Man kan betrakta den historiska vetenskapsteoretiska utvecklingen som en oerhört långsam dialog. I över 2000 år, eller varför inte något tusental till, har någon uppfattning uttalats och blivit mer eller mindre utbredd för att någon livstid, generation eller epok senare bli kritiserad, förändrad eller förkastad. Vi kan nu stå och betrakta dialogen och se hur de sega replikväxlingarna tagit form. Detta är naturligtvis en förenkling, men metaforen fungerar. På samma sätt har också samhällsteorierna vuxit fram och förändrats. Synen på staten, på makt och på rättens funktion har elaborerats med genom historien, i allt ifrån Platons Staten till Hobbes och Locke till Montesquieu och dagens John Rawls.²⁰ Filosofins historia har i viss mån varit både rättsvetenskapens och samhällsvetenskapens grund. I början var ju allt filosofi. Och man skall komma ihåg att det är i tider av samhällsförändring som behovet av förståelse och beskrivande av vad det är som pågår är störst. Som Hobbes, Locke och Montesquieu under revolutionära tider. Som Weber, Durkheim och Ferdinand Tönnies under industrialismens tidiga dagar, när stora delar av samhällen organiserade sig mer i städer för fabriksarbete än på landsbygden för att bruka jorden. Vem förklarar nuets förändringar? Många försöker. Thomas L Friedman är en. Den här boken är i sig ett försök att uttrycka några perspektiv.

En vers om Rättens uppgift som vad-som-är-rätt-bedömare

Men vilken är då *relationen* mellan Akademin och Rätten? De är båda influerade av en samhällsordning, har vissa inneboende, traditionella strukturer, med sina valda uttolkare av denna ordning. Hos Akademin är dessa forskare, professorer och liknande. Hos Rätten är dessa domare, jurister, men även rättsvetenskapliga

²⁰ Höög, Victoria, Upplysning utan förnuft.

professorer som sitter vid Akademin och skriver böcker om rättsliga problem eller agerar sakkunniga inför domstol. Rätten lyssnar med andra ord på Akademin. Och ny lagstiftning tillkommer baserade på politiska initiativ som kan ha med Akademiska rön att göra. Rättens roll är sällan att vara en pionjär i tider av samhällsförändring. Rättsliga förändringar kommer i efterhand, och det är förmodligen oftast lämpligast så. Däremot är det Akademin roll att vara lyhörd för förändringar i samhället, och att påpeka uppkomna missförhållanden för de institutioner som har att göra med att stifta ny rätt. Rättsvetenskapen måste förstå hur samhället förändras, annars riskerar Rätten att bli en institution som med sina maktmedel erbjuder hjälp till endast de aktörer som agerar utefter en tidigare rådande samhällsordning, dvs. en institution som snedvrider samhällsutvecklingen utefter några intressen framför andra, som en följd av att de rättsliga regleringarna tillkommit i samma tid som de första aktörernas intressen, inte för att de representerar något mer Sant eller mer Rätt. Rätten blir då ett maktmedel i en kamp mellan det gamla och det nya, snarare än en demokratiskt legitim uttolkare av vad som är rätt och riktigt.

En fråga blir då om det är detta vi ser idag, på upphovsrättens område? Upphovsrätten har debatterats fram och tillbaka i många år, men speciellt högröstat och av intressen som polariserat sig, vitt skilda från varandra, de senaste 5-10 åren, i samband med utvecklingen av digital teknik i kommunicerande nätverk. Upphovsrätt är den rätt som författare, kompositörer, konstnärer och andra upphovsmän har till sina litterära eller konstnärliga verk. För att vi ska kunna svara på detta måste vi undersöka ämnet mer. Vi måste mer specifikt inspektera upphovsrätten och fundera över hur skapande går till, titta på teknikerna för inspelning och distribution, och vad de gjort för skapandet. Tillåt mig gräva djupare.

Grundtanken med upphovsrätten är att rättsordningen bör skydda skapandet och att upphovsmän tillförsäkras en kontroll över det ekonomiska utnyttjandet och de ideella intressen förbundna med

det skapade. Detta anges exempelvis i förarbetena till den första versionen av den svenska upphovsrättslag som vi har idag.²¹ En viktig sak med upphovsrätten är med andra ord att den är tänkt att hjälpa till med skapande, att ange goda förutsättningar för det. Om man skapar något så ska ingen annan få ändra i det verket som de vill eller dra nytta av det verket utan att man som upphovsman får ersättning eller ge sitt godkännande till detta. Det viktiga här är alltså kulturens fortlevnad, kan man säga. Med syfte att få individer att finna det lönt att vara kreativa och innovativa. Upphovsrättens uppkomst och tillväxt är hursomhelst sammanlänkad med den tekniska utvecklingen vad det gäller förutsättningarna för att lagra och sprida det som man har hittat på, melodin man skrivit och spelat in, boken, fotografiet osv.

Om vi koncentrerar oss på musik ett slag så kan vi se hur upphovsrätten och tekniken gått hand i hand. Men också, vilket är väl så intressant, hur kreativiteten, dvs. det skapade, påverkas av teknikens förutsättningar. Det är kulturens bestånd och skapandets fortbestånd som är det upphovsrättsliga syftet; juridiken *i sig* har inget självberättigande utöver att ange systemiska förutsättningar så kulturstimulerande som möjligt. Det är inte, främst, fonogramproducenters, förlags eller liknande mellanhänders fortbestånd som rätten vill försäkra. De har inte ett värde i sig för upphovsrättslagstiftningen att tillgodose. Det kulturella påverkas dock av de förutsättningar som det rättsliga sätter upp, eftersom det är beroende av de möjligheter som finns för kulturellt utbyte, av vilka juridiken utgör en aspekt. När teknik utvecklas som påverkar lagringsmöjligheter eller kopieringsmöjligheter så har genom historien många röster gjort sig hörda. Några brukar alltid hävda att upphovsmännens incitament att skapa försvinner när de inte längre har full kontroll över exemplaren. Detta kan stämma till en del, dvs. att vissa typer av konstnärligt skapande är beroende av en kontroll över exemplaren, och de intäkter som är möjliga att avkräva för de

21 SOU 1956:25 s 487.

som vill ta del av dessa. Filmindustrin kan tänkas exempelvis här stå inför ett större dilemma än musikindustrin, just för att filmprojekten i allmänhet är så mycket större, dvs. att de kräver en mängd medarbetare och flerårigt producerande innan slutprodukten är klar. I de förändrade premisserna för lagring och kopiering, och kommunikation i övrigt, kan man konstatera att vissa typer av skapande stimuleras av den nya tekniken, och vissa får det svårare. Det är en del av förändringen. Jag vill ge några exempel genom 1900-talet på detta. Här kommer man också se hur den rättsliga regleringen inte är konstant, utan beroende av både tekniken och samhället i övrigt.

Ett instrumentalt solo knutet till Rätten: Vad händer med den skapande verksamheten?

I alla kulturer och i alla tider uppkommer tidstypiska uttryck, dvs. något slags kultur. Innovationen i dessa uttryck är mer eller mindre nära knuten till sin omgivning. Olika idéer är i olika grad nyskapande, men alla är uttryck för, och beroende av, sin kulturella kontext. I fråga om de flesta idéer kommer inget nytänkande fram utan att kreatörer har tagit del av andra idéer. För snart 50 år sedan, inför det att man skapade den första versionen av vår upphovsrättslag konstaterades att "även upphovsmannen bygger vidare på de landvinningar på konstens och litteraturens fält, som hans föregångare ha gjort, och arbetar i de flesta fall längs de utvecklingslinjer, som kunna spåras i samtiden".²² Kravet på skapande, för lagstiftningen, blir därmed den ena sidan av skyddsbestämningen i den enskilda situationen, medan den andra har att göra med skaparinsatsen i jämförelse med vad som tidigare skapats.²³ Följande är tänkt att utgöra ett exempel på hur innovationen hänger samman med att ta del av andras skapande, att

22 SOU 1956:25 s 66 f.

23 Nordell, Per Jonas (1997) Rätten till det visuella, s 55.

det behöver vara varken särskilt stor skillnad, eller av större vikt hur man benämner skeendet, mellan plagierat och inspirerat skapande.

Solot utvecklas och hämtar inspiration från blues, jazz och hip-hop

Sedan inspelning av musik blev möjlig i slutet av 1800-talet har en del hänt. Ursprunget till mycket av dagens gitarrbaserade pop och rock är den blues som sjöngs och spelades i södra USA av framförallt svarta med Afrikanskt ursprung, slavar eller före detta slavar, eller deras ättlingar i slutet av 1800-talet och första halvan av 1900-talet. Bluesen baserade sig ofta mer på hur låtarna framfördes snarare än vem det var som hade hittat på just den specifika låten.²⁴ Alla låtar kom fram i samma tradition av musik, där vissa ackordvändningar och rytmer och melodiskalor var vanliga. Melodierna var mer betraktat som delar i en allmän tradition, till vilken man i och för sig kunde göra tillskott. De som emellertid har lyckats bäst i sin kommersialisering av bluesen är de som spelade in den och gjorde den publik ett par årtionden senare, de som använt sig av traditionen men gjort bidrag inom den som sedan har skyddats av upphovsrätt, exv. Rolling Stones och Led Zeppelin.

Framväxten av upphovsrätten blev viktigare ju bättre inspelnings- och distribueringsmöjligheterna blev, dvs. med de tekniska framstegen. Inspirerade av den traditionella bluesen skrev rockband på 1960- och 1970-talet låtar som idag hade betraktats som plagiat – om upphovsrätten hade varit lika stark under bluesens dagar runt 1920- och 1930-talet. Detta visar på att det även handlat om att vara kreativ i rätt juridisk-historiska kontext. Det finns en del exempel på juridiska efterspel, där rockband tvingats dela med sig av ersättning till gamla bluesmusiker, eller deras anhöriga. Exempelvis fallet Willie Dixon v. Led Zeppelin, som inspirerade Willie Dixons

²⁴ Vaidhyanathan, s 120 – 126.

dotter att starta en organisation med syfte att hjälpa bluesartister att kräva royalty av efterkommande band som använt sig av deras melodier.

Olika musiktraditioner fokuserar olika element i musiken. Inom jazzen lånar man exempelvis fritt av olika små melodisnuttar som hjälper musikern att bygga upp en arsenal av licks, ett kunnande som gör soloimprovisationer bättre. Även om man här härmar andras melodier så är det helt legitimt inom jazzen att göra så, så länge man inte härmar för långa bitar. Än mer intressant, speciellt i relation till teknikutveckling är exemplet med kassettbandets lansering.

Kassettbandet lanserades år 1964 av Philips och det har genom efterföljande årtionden argumenterats från olika håll angående den ersättning som upphovsmän och musikproducenter antas bli utan när deras verk kopieras via olika lagringsmedia. Under 1980-talet, i vissa kretsar, exempelvis i USA, spreds musik av musiker som spelade in musik från radion och gjorde egna beats och egna melodier och rappade över dessa beats. Hip-hopens och rappens tillkomst är starkt knuten till den tekniska innovation som kassetterna innebar, och att de var tillgängliga till ett lågt pris, som därigenom inte verkade hindrande för utbyte av melodier, beats etc. som kom att ske bland musiker och intresserade. Kassetterna drev på *samplandet* av delar av verk och återanvändandet av dessa i en ny dräkt. Kassetterna möjliggjorde en kreativ grund som också utmanade upphovsrättens gränser.²⁵ Under 1980-talet rådde en viss förvirring i den amerikanska fonogramindustrin kring sampling: var gränserna gick för tillåtenhet, vilken ersättning som var legitim osv.²⁶

Hip-hop och rap har under tiden gått från att vara en liten subkultur till att inta eller i vart fall inspirera den kommersiella mittfåran med en oerhörd plats i media, och är därför numera starkt beroende av den rättsliga reglering som den i sin barndom var ett konstnärligt uppror emot. Poängen blir då att, rap och hip-hop, som

25 Vaidhyanathan, Siva (2001). Copyrights and copywrongs: The rise of intellectual property and how it threatens creativity, s 132 ff.

26 Vaidhyanathan, s 140 ff.

nu i mycket dominerar den musikkultur för vilken multinationella fonogramproducenter högljutt försöker upprätthålla skydd, med andra ord *i sig* bygger mycket på att sampla och att "stjäla" ifrån varandra, precis som jazzen gjorde en generation tidigare.

Ett modernt exempel på hur upphovsrätten inte fungerar för alla typer av musikskapande, just för att den inte har tvingats ta ställning till det innan, är s k *mashup*, eller *bastard pop*. Mashup är en musikgenre som, när den är som mest renodlad, består av musik från ett urval av redan tidigare inspelade, andra, låtar. Exempelvis med grunden från en låt och sången från en annan. Upphovsmännen till sådana låtar kommer alltid att ha svårt att "cleara" rättigheter för de låtar som de använder sig av. Om de med andra ord lutade sig mot upphovsrätten skulle dessa låtar inte bli gjorda, i vart fall inte distribuerade inom rättens gränser (vilket Internet hjälper till med). Det är också ett exempel på en musikgenre som, i stort sett, bara kan uppstå via digitala hjälpmedel, och spridas endast på grund av möjligheten av digitala nätverk, där upphovsrätten inte strikt efterlevs. Det vill säga uppkommen som en följd av teknisk utveckling. Mashup tar jag upp bara för att visa att det finns ett exempel på kreativitet som upphovsrätten inte kan stimulera, i sin traditionella form.

Här finns också en föreställning i juridiken och de kringliggande strukturerna (typ STIM) som avslöjas i den digitala kontexten. Nämligen föreställningen om de skapande få som producerar media åt de konsumerande många. En föreställning som troligen bara delvis stämmer, och dessutom stämmer något mindre i och med Internet. Det är det traditionella skapandet som skyddas, medan nyare former av skapande verksamhet, uppkomna i den digitala kontexten, riskerar att inte erkännas av en lagstiftning med kringliggande strukturer som vuxit fram och etablerats runt föreställningar från en analog tid. Rätten är ett försök att stimulera den skapande verksamheten, men samtidigt är rätten begränsad i den mån att den inte klarar att skydda och stimulera alla konstformer, speciellt inte när de uppstår i en ny teknologisk kontext. Kort

uttryckt kan man säga att juridiken handlar om att sätta gränser, och innovationen handlar om att överskrida gränser.

Solot summeras: Tillbaks till Sanningen och Rätten

Slutsatsen blir att idéer är uppkomna i, och beroende av, något slags kulturell kontext. Poängen ligger i att en för starkt skyddande reglering leder till ett snävare kreativt handlingsutrymme, och motverkar därigenom upphovsrättens eget syfte. Exemplet är tänkt att öppna upp en vidare förståelse för mellanhändernas retorik, att förstå intressenterna i det upphovsrättsliga systemet, och att systemet påverkas av vilka aktörer som har starka lobbyister. Det är viktigt att dela upp vad som är viktigt för själva den skapande verksamheten i sig och vad det är som mer handlar om att bevara en struktur innehållande marknadsaktörer som är otidsenliga, vilka i mycket tillhör 'det gamla', dvs. strukturellt och administrativt beroende av en analog hantering av upphovsrättsligt material. De betalningsmodeller och marknadsstrukturer som verkar hindrande gör så för att de ännu inte anpassats för en digital miljö. Kanske är oron över att incitamenten för skapandet kringkärs överdriven.

Det juridiska skyddet för musik har med andra ord förändrats, sett över en längre tid. Det är inte så länge sedan musikalisk kreativitet var oreglerad, eller mindre reglerad än nu; en tid när "allmänningen" var vid och rik, och källan att inspireras från var stor. Man kan uttrycka detta som att utvecklingen kom att gå mot en individualisering av det skapade. Upphovsrättens balansgång ligger i att reglera mellan skydd för det redan skapade och frihet för nya kreatörer att tillåtas inspireras av sin kulturella kontext av redan skapat. Upphovsrätten drar därmed gränsen för var den inspirerade blir en plagiator. Originalitet kan betraktas på olika sätt, och har så gjorts över tid, vilket återigen är en huvudpoäng här, denna föränderlighet.

Vi återkommer med andra ord till vissa strukturer och deras förändring. Det blir då, och alltid, viktigt hur vi betraktar vår

”värld”. Vilka inneboende förutsättningar vi väljer att låta definiera vad som är sant och rätt. Akademien och Rätten bibehåller sin uppgift. När förutsättningarna förändras är det viktigt att Akademien klarar av att uppmärksamma förändringarna. Om inte med ett klart svar så i vart fall frågor. Är det här verkligen sant? Är detta rätt?

Den rättsliga utformningen påverkar kreativiteten, och nu börjar det bli dags att knyta ihop den här artikeln. Upphovsrätten är ett formskydd och inte ett idéskydd, dvs. att det är den konkreta utformningen av idén som skyddas, inte själva idén. Samtidigt kan det vara en svår gräns att dra. Poängen ligger i konstaterandet att den rättsliga utformningen också kan vara avgörande för vilken typ av kreativitet som erhåller skydd. Rätten ”styr”, i den meningen, skapandet men också vilka aktörer som därigenom knyts till vilken aktivitet. Det är endast den skyddsvärda aktiviteten som kan bli kommersiellt gångbar genom att de rättsliga strukturerna stödjer kommersialisering av utfallet av aktiviteten, exempelvis skyddas en melodi men inte ett ”sound”. Den rättsliga utformningen har alltså inte bara direkt verkan på det systematiska upplägget kring organisatoriska ersättningsmodeller utan även på hur det olagliga hanterandet av det skyddade materialet kommer att organiseras.

Tillbaks till tremannakombot, men framförallt låten *The darling conceptions of your time*. Låten i sig är inte ett uttryck för modern teknik, eller musik som vare sig samplat, rippat, programmerat eller mashat annan musik. Låtens instrument är gamla, traditionella. Piano, kontrabas, akustisk gitarr, och trummor spelade med vispar. Den hör hemma i en singer/songwriter-tradition, med möjligen lite influenser från både country och blues. Det är inte i detta tanken om det nya uttrycks. Det är i texten, och det är i hur låten kan ges ut i obegränsad upplaga. Den är inte knuten till en artefakt, dvs. en plastskiva, en bit vinyl eller en snurrande kassett. Det kommer inte längre finnas ett original, det kommer bara finnas kopior, och dessa kopior kan spridas obegränsat, till en minimal kostnad. Det är med andra ord bara att tanka ner låten, posta iväg den elektroniskt, eller *deleta* den efter eget behag. Och jag som upphovsman kan välja att låta den segla utanför de i industrisamhället uppkomna strukturerna

för exemplarkontroll och ekonomiska krav som upphovsrätten bland annat innebär. Det är här poängen ligger, i denna meta-pedagogik.

Det rådande skapas utefter vissa uppsatta grundförutsättningar, ett sätt att betrakta världen på som baserats på vad man tror är världens förutsättningar. Kring det rådande utvecklas system, exempelvis rättsliga, vars syfte är att beskriva det normala fallet genom att skilja ut de avvikande fallen. Fördömandet av Galileo Galilei är ett exempel. Han avvek från det rådande på en fundamental punkt, nämligen jordens placering i världsalltet. I det rådande för denna tid var detta fundament viktigt för att det hängde ihop med en skapelseberättelse som utgjorde ett slags referenspunkt för denna tid, till vilken man knöt andra värden och hierarkier och en samhällsordning. Kyrkans maktposition som uttolkare av vad som är rätt och fel, dess hierarkiska struktur i direkt nedstigande led från Gud, dess bestämmanderätt tycktes troligen hotas av en relativt enkel, men empiriskt belagd kritik mot dess framställning av universum och jordens plats. Om man utmanade denna bärande punkt så utmanade man hela samhällssystemet. Ett annat exempel: Upphovsrättslig lagstiftning och ekonomiska system såväl som en distribution knuten till en analog hantering av musik, i en tid när lagringen och kommunikationen revolutioneras digitalt. Samhällsordningen revolutioneras inte för att vi kritiserar denna punkt, men det nationellt knutna rättssystemets begränsningar i att hantera den digitala kontexten tydliggörs. Genom att peka på denna punkt lyfts mer komplexa frågor upp om exempelvis personlig integritet, statlig kontroll och övervakning, och olika marknadsaktörers och även andra staters roll och inblandning i det politiska systemet. Det är en förändring som ställer krav, förvisso på nya svar, men kanske framförallt på att man då och då ställer om frågorna. De delar av systemet – det rättsliga, det administrativa, marknadsstrukturerna – som hänger fast vid allt mindre fungerande och relevanta föreställningar av hur världen är beskaffad måste ifrågasättas och stegvis rensas ut. Och här har Akademien en uppgift i relation till Rätten.

Nu är vi tillbaka vid det där om att ställa om frågorna, som Einstein hade sagt någon gång. Och som av en slump hörs tremannakombot i bakgrunden sjunga:

*I know you've heard it too
That the questions that we ask ourselves
in the passed way of thinking
won't solve the problems of the new*

Ett drömskt outro och en avslutande refräng: The darling conceptions of *our* time?

Att det är dags att tänka nytt är lätt att säga, men svårare att förstå vad det innebär. Akademin är i förändring, nya lärandemål formuleras, europaharmonisering genomförs, studenttillströmningen fluktuerar, forskningensfinansieringen förändras etc., och även de gamla universiteten tycks börja förstå att det finns en konkurrens om ungdomarnas intresse. Hur förändringarna kommer att te sig med facit i hand är svårare att förutspå. Man kan dock konstatera att om Galileo Galilei hade varit beroende av att söka finansiering för sin forskning hos en granskande omvärld hade han fått ägna sig åt något annat.

Man får själv ta ställning till om förändringen är till det bättre eller till det sämre. Huvudpoängen här är att det är annorlunda. De aktörer som varit mest framgångsrika utefter de strukturella förutsättningar som varit, men som nu inte är desamma, kan tänkas få det svårt i den nya kontexten. Kanske är det varken skapandet, och de som skapar, eller upphovsrätten som står inför problem så mycket som det är de traditionella mellanhänderna som har svårt att anpassa sig till nya förutsättningar. Men inte bara förvaltandets förutsättningar förändras, även skapandet förutsättningar förändras. Det betyder att vissa former får träda tillbaka och nya uppstå. Den som stiftar lagar, den som utser utredare, den som utreder situationen

och föreslår (rättsliga) förändringar måste vara medveten om detta, och inte bara stå för konserverande av en traditionell ordning.

Tekniken kan ses som ett medel för människan att uppfylla de mål hon redan har. Den ger möjligheter att förverkliga de drivkrafter vi redan har, oavsett om de upplevs som bra eller dåliga, rätt eller fel. Till stor del handlar det om kommunikation mellan människor, och detta över de gränser som fysiken och geografin sätter. Det handlar om att ta del av konstnärliga uttryck, att konsumera någon typ av mänsklig kultur som har gjorts mer tillgänglig än någonsin i mänsklighetens historia, oavsett vilken status denna kultur anses ha. Och det handlar inte minst om att själv bidra med innehåll. Allt som har kunnat lagras i medial form skulle kunna göras tillgängligt, det betyder att vi kan söka oss 100 år tillbaka i tiden, vi kan söka igenom hårddiskar runt hela det klot som mänskligheten brett ut sig över. Tekniken tillåter också effektiva sökinstrument som möjliggör vaskandet. Vi behöver inte stå i en flod och vaska efter guldet. Vi kan stå i alla floder samtidigt och vaska efter vad som helst.

Tillbaks till den sociala konstruktionen av vår värld, relaterat till den naturvetenskapliga bestämningen av vår planet, som Hydén beskriver i början av den här boken och Friedman beskriver som att jorden är rund, men världen är platt. Friedman beskriver en mängd följder av teknikens utsuddande av geografiska gränser och begränsningar, som ger oss en inblick i att hur världen är socialt konstruerad inte riktigt stämmer överens med de nya förutsättningar som samhällets digitalisering medför. Strukturellt inbäddade (i lagstiftning och hur saker och ting är organiserade) *darling conceptions* krockar med möjligheterna i dessa förutsättningar.

Och innan tremannakombot slutar spela och packar ihop sina instrument vill jag återkomma till den meta-pedagogiska poängen. Låten är skriven för att passa ihop med artikeln, och finns alltså på riktigt, dvs även som ljud, som en låt, som musik. I ovanstående anda relaterad till teknikutveckling och hur möjligheter för en del saker och ting är fundamentalt förändrade, är det inget annat att göra än att låta tremannakombots *The darling conceptions of your time* läggas ut på Internet för fri nedladdning. På något sätt möter då det

gamla det nya på så vis. Och vill du höra hur låten låter så är det bara att söka efter den, att vaska fram den.

Det handlar mycket om hur vi betraktar vårt samhälle, vilka tolkningar vi gör av det som är givet. För tiden har aldrig varit så genomsökbar, som nu, informationen aldrig så tillgänglig, och måhända har världen aldrig varit så kaotiskt nära inpå, så "platt". Bortifrån hörnet hörs tremannakombot sjunga refrängen en sista gång, och man kan tänka sig att Galileo Galilei reser sig upp, vänder sig om och tystar sin skråniga publik med en avvärjande gest. Han tittar först lite sorgset på dem, och tar sedan ton:

*It's not the eyes that fool you
It's not the ears that can't hear
It's the darling conceptions of your time
that makes you feel this way
that makes you feel this way*